

BRUEGHEL

DE FAMILIEREÛNIE

BRUEGHEL

DE FAMILIEREÛNIE

Met bijdragen van
Nadia Groeneveld-Baadj
Arthur DiFuria
Christine Göttler
Sarah Joan Moran
Marlise Rijks

Het Noordbrabants Museum
WBOOKS

Inhoud

Voorwoord
Jacqueline Grandjean

11

Stamboom

15

**Een familieportret:
Vijf generaties Brueghel**

Nadia Groeneveld-Baadj

17

**Mayken Verhulst:
Stammoeder van een dynastie**

Arthur DiFuria

55

**De elementen, de seizoenen
en een wereld in beweging**

Christine Göttler

61

**Antwerpse allegorieën:
Wereldhandel, verzamelcultuur,
en kennis in de 17e eeuw**

Marlise Rijks

87

**Vrouwen en artistieke
kennis in de familie: Mechelse
Begijnhofgrootmeesteres**

Clara Eugenia Brueghel

Sarah Joan Moran

107

Noten

116

**Lijst van
tentoongestelde werken**

122

Verder lezen

126

Over de auteurs

127

Colofon

128

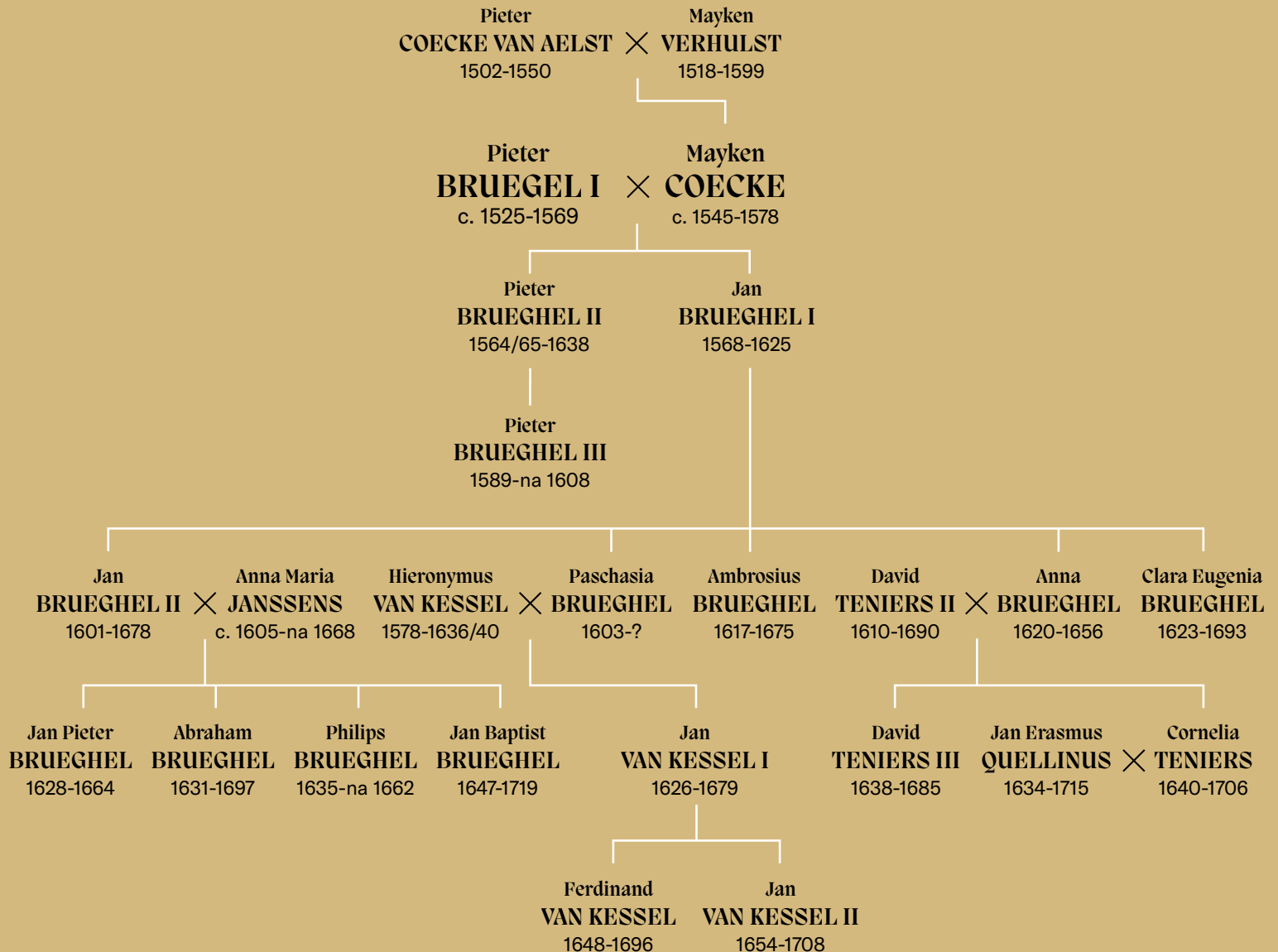

BRUEGHEL

VIJF GENERATIES

Een familieportret: vijf generaties Brueghel

Nadia Groeneveld-Baadj

Detail van Jan Brueghel
de Jonge, *Allegorie
op de schilderkunst*

Kunstenaars met de naam Brueghel, die ook gespeld wordt als Bruegel en Breughel, speelden tussen 1550 en 1700 een vooraanstaande rol in de Europese kunstwereld.¹ In die periode produceerden kunstenaars uit niet minder dan vijf generaties van de familie Brueghel werken die ook nu nog worden bewonderd om hun geestige en onderhoudende composities, uitzonderlijk vakmanschap en tijdloze, universele boodschap. Het gezamenlijke oeuvre van de familie Brueghel geeft een overzicht van veel van de belangrijkste ontwikkelingen in de vroegmoderne westerse kunst. Dit is te danken aan zowel de diversiteit aan onderwerpen (bekende spreekwoorden [afb. 1], boerentaferelen [afb. 2], verhalen uit de klassieke mythologie en de Bijbel, landschappen en studies van bloemen, dieren en insecten) als aan de diversiteit aan formaten, waaronder bankpasformaat schilderijen op koper [afb. 3] tot wandvullende doeken.

Door de diversiteit aan onderwerpen, stijlen, media en technieken in de oeuvres, en de verschillende persoonlijkheden en carrières van de kunstenaars, bleek het tot nu toe onmogelijk om de hele familie Brueghel als een samenhangend geheel te presenteren. *Brueghel: de familiereünie* gaat de uitdaging aan. In plaats van

een strikt chronologisch overzicht van de individuele oeuvres van de kunstenaars te geven, maakt de tentoonstelling gebruik van verbindende thema's en gerichte ontmoetingen tussen kunstwerken om de verbanden en synergieën tussen de verschillende generaties voor het voetlicht te brengen.

De tentoonstelling en de begeleidende catalogus trachten de familie Brueghel in haar context te plaatsen en richten zich vooral op de verhouding tussen de familie en de Brabantse cultuur, natuur en maatschappij, zowel vroeger als nu. Er worden vraagtekens geplaatst bij stereotypen en nieuwe wegen voor toekomstig onderzoek worden belicht. Voor het eerst wordt aandacht besteed aan de cruciale rol die vrouwen in de familie speelden – niet alleen vrouwen die kunst produceerden, maar ook vrouwen die dankzij hun kennis en netwerk het familiebedrijf versterkten. De betekenis van het lokale landschap voor verschillende generaties uit de familie Brueghel wordt onderzocht in de context van de huidige bezorgdheid over de interactie van de samenleving met en haar verantwoordelijkheid voor de natuur. De centrale rol die Antwerpen in het familiebedrijf speelde, wordt ook opnieuw bekeken, met het oog op de invloed van wereldhandel, kolonialisme, kennisnetwerken en verzamelpraktijken. Deze thematische kaders voorzien zowel

[afb. 1] Pieter Bruegel de Jonge, *De Vlaamse spreekwoorden*, 1607, olieverf op paneel, 116 x 168 cm. Stadsmuseum Lier

iconische als minder bekende kunstwerken van een nieuwe context en brengen het verleden dichterbij het grote publiek, waaronder mensen die voor het eerst met de familie Bruegel kennismaken.

De nadruk op familie, zowel in de titel als in de inhoud, nodigt bovendien uit tot het nader bestuderen van de verschillende connotaties van deze term door de geschiedenis heen. De vijf generaties van de familie Bruegel, die niet uitsluitend uit bloed- of aanverwanten bestond, maakten deel uit van een breed scala aan

familiale structuren en verhoudingen, variërend van de volledig vrouwelijke begijnengemeenschap waarin Clara Eugenia Bruegel leefde en gedijde tot de talrijke gevallen van peetouderschap en voogdij die door professionele netwerken werden geïnitieerd. De term 'familie' had binnen de Bruegel-clan verschillende betekenissen.

De familiedynamiek bepaalde ook hoe de betrokken kunstenaars hun professionele carrière benaderden.² Zowel Pieter Bruegel de Jonge als Jan Bruegel de Jonge waren oudste zonen die hun vaders op jonge leeftijd verloren, weinig of geen tijd in het buitenland doorbrachten en een relatief risicovolle carrière

in Antwerpen opbouwden, waar ze voortborduurden op de vertrouwde beeldtaal van de vorige generatie. Dit staat in schril contrast met Jan Brueghel de Oude, die oorspronkelijk werd opgeleid door zijn beroemde en over een professioneel netwerk beschikkende grootmoeder, Mayken Verhulst. Jan Brueghel bracht al schilderend en netwerkend veel tijd door in het buitenland en zijn carrière beruste op innovatie en samenwerking. De diversiteit en complexiteit van de familieverhoudingen die de tentoonstelling laat zien, zet de bezoeker ertoe aan om na te denken over de vraag hoe deze zich verhouden tot onze hedendaagse opvattingen over familie.

[afb. 3] Jan van Kessel de Oude en Gonzales Coques, *Bloemenvaas met portret van een man op de achterkant*, ca. 1657-1660, olieverf op koper, 7,8 x 6,3 cm. The Phoebus Foundation, Antwerpen

[afb. 17] Pieter Bruegel de Oude, *De dronkaard in de varkensstal geduwd*, 1557, olieverf op paneel, diam. 20 cm. Particuliere collectie

Jan was net als zijn vader een van de vele kunstenaars uit de familie Brueghel die gegrepen werd door de aantrekkingskracht van Italië. De Italiaanse reis van Pieter Bruegel de

Oude en de daaruit voortvloeiende Alpenlandschappen worden door Van Mander beschreven als de resultaten van een proces waarbij de kunstenaar alle bergen en kliffen die hij op zijn reizen zag, opslokte en na zijn terugkeer via zijn kunstwerken weer uitspuugde.⁴³ Jan Brueghel de Oudes jeugd jaren in Italië in de jaren 1590 vormden de basis voor zijn latere innovaties op het gebied van onderwerpkeuze, materiaal en artistieke

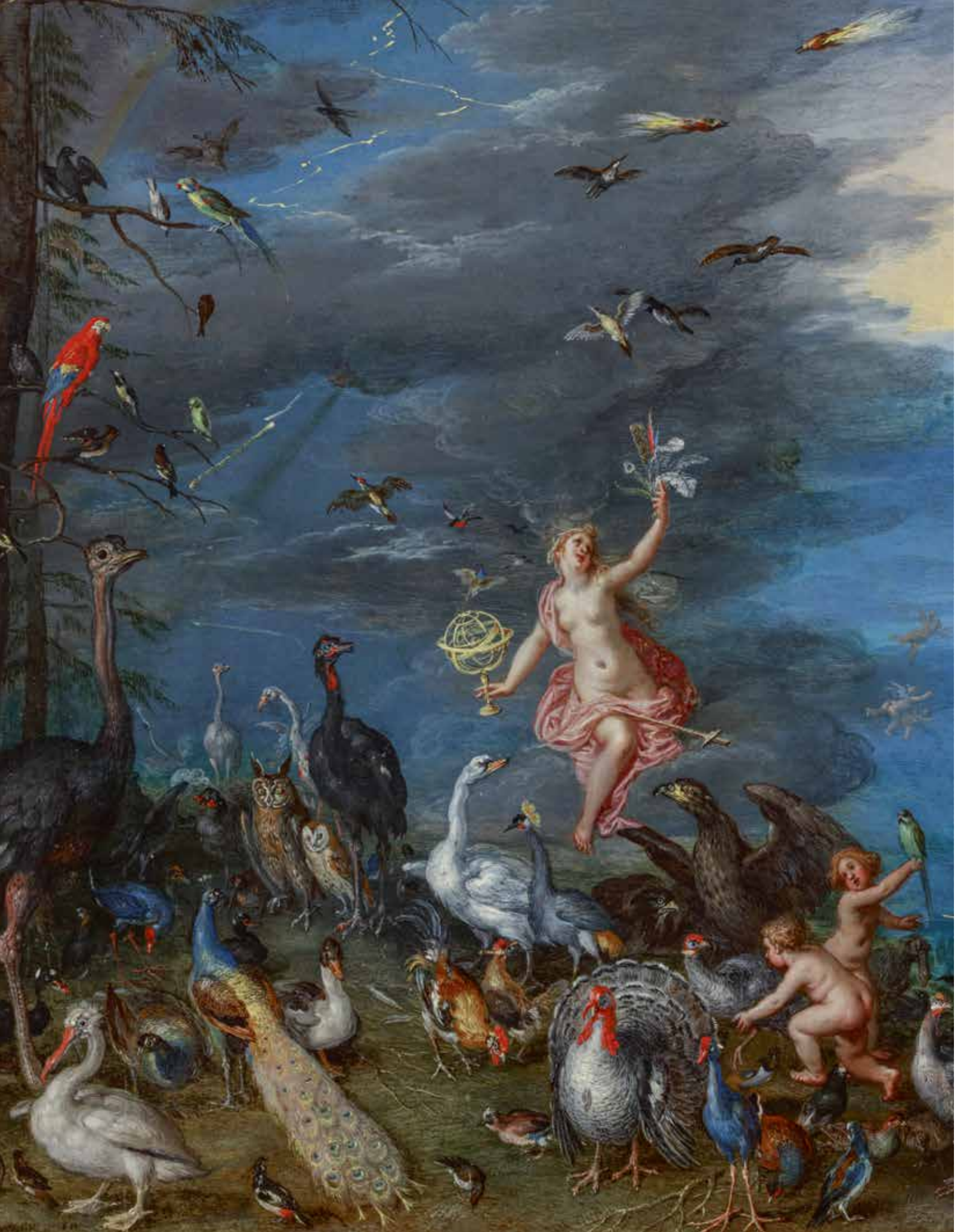
praktijk. Bijna een kwart eeuw later stuurde hij zijn zoon, Jan Brueghel de Jonge, naar Italië om daar levenservaring en artistieke kennis op te doen. In de tweede helft van de 17de eeuw bracht Jans kleinzoon, schilder van stillevens Abraham Brueghel, zijn hele carrière in Italië door, eerst in Rome en uiteindelijk in Napels [afb. 19]. Via een fascinerende speling van het lot is Abrahams aanwezigheid in Italië wellicht verantwoordelijk geweest voor de recente herontdekking van het zeldzame lijntemperaschilderij van zijn overgrootvader Pieter Bruegel, *De wijn van het Sint-Maartensfeest*.⁴⁴

[afb. 18] Pieter Brueghel de Jonge, *Twee mannen binden takken samen*, na 1616, olieverf op paneel, diam. 18 cm. Collectie Rijksmuseum Twenthe, Enschede

[afb. 19] Abraham Brueghel, *Vrouw pakt een vrucht van een schaal met bloemen en vruchten*, 1669, olieverf op doek, 128 x 149 cm. Parijs, Musée du Louvre Afdeling Schilderijen - Schenking van André Pereire, 1949

De elementen, de seizoenen en een wereld in beweging

Christine Göttler

Detail van Jan Brueghel
de Oude, *Allegorie van
de lucht*

De vier elementen spelen vandaag de dag geen belangrijke rol meer in de wetenschap. Er wordt gezegd dat de seizoenen, waarvan men ooit dacht dat hun cyclus voorbestemd en voorspelbaar was, uit balans zijn. In de hedendaagse kunst worden premoderne verbeeldingen van de fysieke omgeving die het ritme van de seizoenen weergeven soms afgezet tegen een dystopische visie van een toekomstige aarde waar niet langer plaats is voor mensen en andere soorten. Maar hoe werden dergelijke reeksen over de eigenschappen en processen van het leven op aarde eigenlijk beschouwd en gebruikt in de vroegmoderne tijd zelf? Het toenemende aantal voorstellingen van de elementen in de vroegmoderne periode vond plaats in het kader van een groeiende belangstelling voor de werking van de natuur en de mogelijkheid om deze te perfectioneren door middel van nieuwe technologieën en vaardigheden, zoals landbouw en mijnbouw. Aan het begin van de 17de eeuw waren verschillende media en genres doordrongen van deze elementaire beeldtaal en werd deze aangetroffen in allerlei ruimtelijke, politieke en culturele contexten. In vorstelijke residenties werden mythes over schepping en transformatie gebruikt om aanspraken op

soevereiniteit over de natuurlijke wereld te legitimeren. In *constkamers* en collectieruimtes dienden de elementen en hun eigenschappen als ordeningsprincipes voor de tentoongestelde voorwerpen: zij bepaalden hun plaats binnen de weerbarstige dynamiek van het ondermaanse. Geschilderde en gedrukte reeksen die de vier elementen, seizoenen of temperamenten tot onderwerp hadden, boden mannen en vrouwen een manier om hun eigen levenscyclus te verbinden met de eeuwigdurende cycli van de natuur en stelden kunstenaars in staat hun kennis van materiële processen, die voor ongetrainde ogen verborgen was, tentoon te stellen.¹

De wereld van de elementen krijgt kleur

Een laat 16de-eeuws album dat werd samengesteld door de verder onbekende Jean de Poligny en dat nu in het Rijksmuseum te vinden is, geeft een beeld van het gebruik van gedrukte afbeeldingen van de vier elementen. Poligny's album bevat ongeveer vijftig met de hand ingekleurde gravures uit verschillende reeksen van bekende Antwerpse graveurs zoals Johannes en Raphaël Sadeler, Adriaen Collaert en Philips Galle, waaronder *De geschiedenis van de eerste mensen*

Antwerpse allegorieën. Wereldhandel, verzamelcultuur, en kennis in de 17de eeuw

Marlise Rijks

Detail van Jan Brueghel de Oude en Hieronymus II Francken, *De aarts-herzogen Albert en Isabella bezoeken de collectie van Pierre Roose*

Naar een schilderij zoals Jan van Kessels *Allegorie van het gezicht, met een gezicht op de Schelde in Antwerpen* [afb. 44] kan je minutenlang kijken en steeds nieuwe details ontdekken. Je ogen schieten heen en weer, zonder dat duidelijk wordt welk deel van het schilderij nu het belangrijkste is. Alle details doen ertoe. De munten, schelpen, en instrumenten verspreid over de vloer, de tafel met kostbare gouden en vergulde objecten, de kettingen en ringen met edelstenen, de beeldengalerij tegen de achterwand en in de aangrenzende ruimte, en de schilderijen aan de muur en op de grond tegen stoelen en tafels geleund. Dan zijn er nog de levende figuren: de centrale allegorische vrouwfiguur met het kleine jongetje en de twee aapjes. Aan de rechterkant het zicht op de stad waar Jan van Kessel zijn hele leven woonde en werkte: Antwerpen.¹

In het 17de-eeuwse Antwerpen van Jan van Kessel waren talloze verzamelkabinetten gevuld met de objecten die zo zorgvuldig zijn weergegeven op dit schilderij. Handelaars, dokters, geestelijken, en notarissen maar ook kunstenaars en ambachtslieden hadden soms indrukwekkende verzamelingen van *artificialia* (door de mensgemaakte objecten) en *naturalia* (objecten

uit de natuur).² Objecten ergens ertussenin, zoals de gedecoreerde nautilusschelp op Van Kessels schilderij, werden in het bijzonder gewaardeerd. De verscheidenheid van de natuur werd vergeleken met de creativiteit van het menselijk maken. En soms leek de natuur zelf een creatieve grappenmaker: rechts op de tafel (vlak naast het aapje) ligt een mandragora, een plantenwortel die lijkt op een mensfiguur, verzameld om die wonderlijke vorm.³ Antwerpen was een stad waar alles te krijgen was voor wie het kon betalen: van diamanten uit India, schelpen uit de Indonesische archipel en koraal uit de Middellandse Zee, tot lokaal gemaakte sieraden, meubels en schilderijen. In verzamelkabinetten ontmoetten mensen elkaar om zulke objecten te bekijken, bestuderen, en erover te praten. Het waren plekken waar verschillende werelden samen kwamen: kunst, handel, natuurwetenschappelijke kennis en geloof.

Vroegmoderne verzamelkabinetten waren van groot belang voor de veranderende ideeën over de materiële wereld. In verzamelkabinetten werden objecten op een zintuigelijke, empirische, manier bestudeerd. Sommige van die objecten kwamen van heel erg ver: via de nieuwe wereldhandel kwamen ze voor het eerst in Europa. Die tot-dan-toe onbekende objecten zorgden voor grote opschudding, want het werd duidelijk dat de traditionele kennis-autoriteiten, de Bijbel en de Antieke auteurs,

[afb. 51] Jan Brueghel de Oude, *Studie van apen, een hert en andere dieren*, ca. 1620, olieverf op paneel, 20 x 31 cm. Museum voor Schone Kunsten, Gent

Het katholieke gebruik om bloemenkransen rond religieuze schilderijen te hangen stond aan de basis van het nieuwe genre van de Madonna met bloemenkrans. Een grote bewondering voor de variatie en schoonheid van de natuur kwam hier samen met een allegorische blik op de natuur, zoals verwoord door de jezuïeten. De *Madonna met kind in een bloemenkrans* van Jan Brueghel de Oude en Peter Paul Rubens [afb. 48] is een voorbeeld: natuurschoon in combinatie met een religieus middenstuk – dat moest oproepen tot devotie en 'goede werken'. Een soortgelijk schilderij maakten de twee voor kardinaal Borromeo in Milaan (nu in het Prado). In zijn traktaat *Musaeum* (1625) schrijft Borromeo over dit schilderij: 'Little birds sit amongst

the flowers, and the flowers themselves have an exotic appearance, as the artist would certainly not have been content with our usual ones'.¹⁵ Borromeo verwoordt hier de grote waardering voor het 'exotische' – een algemene tendens in het Europa van de 17de eeuw. De tulp was bijvoorbeeld nog een relatieve nieuwigheid in de vroege 17de eeuw, net als mais uit Amerika. Jan van Kessels *Altaarnis met de symbolen van de Eucharistie* bijvoorbeeld [afb. 49], is een bloemenkrans met 'exotisch' mais, rond het typisch katholieke thema van de eucharistie, een ritueel dat sterk werd verdedigd in de contrareformatie [zie ook afb. 50]. En als je goed kijkt naar de bloemenkransen zie je ook vaak exotische dieren, zoals kaketoets, toekans, en aapjes. Jan Brueghel bestudeerde deze exotische dieren in de dierentuin van aartshertogin Isabella [afb. 51 en 52]. Ook allerlei exotische

[afb. 52] Jan Bruegel de Oude, *Dierenstudie (ezels, katten, apen)*, ca. 1613, olieverf op paneel, 34 x 55,5 cm. Kunsthistorisches Museum Vienna, Picture Gallery

Colofon

Deze publicatie verschijnt ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Brueghel: De familiereunie', van 30 september 2023 tot en met 7 januari 2024 in Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch.

Uitgave

WBOOKS
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m.
Het Noordbrabants Museum
info@hnbm.nl
www.hetnoordbrabantsmuseum.nl

Auteurs

Nadia Groeneveld-Baadj
Arthur DiFuria
Christine Göttler
Sarah Joan Moran
Marlise Rijks

Redactie

Nadia Groeneveld-Baadj
Marlisa den Hartog

Vertaling

Diane Webb (NL-EN)
InOtherWords translation & editing (EN-NL)

Beeldredactie

Helmie van Limpt

Ontwerp

Studio Berry Slok

ISBN 978 94 625 85713 (Nederlands)
ISBN 978 94 625 85720 (Engels)
NUR 646

W BOOKS

© 2023 WBOOKS Zwolle /
Het Noordbrabants Museum /
de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervaelvouddigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Fotoverantwoording

Het beeldmateriaal is afkomstig van de fotodiensten van musea, kunsthandels en particulieren, zoals vermeld in de bijschriften. Daarnaast moeten worden genoemd:

www.artinflanders.be,
Hugo Maertens: afb. 14
www.artinflanders.be, Dominique Provost: afb. 51
ARTOTHEK: afb. 41, 42, 43
Peter Cox : afb. 4, 5a, 5b, 5c, 5d, 5e, 37, 38, 39, 40, 49, 55
Wolfgang Fuhrmannek: afb. 11
J. Geleyns - Art Photography: afb. 62
Courtesy Haboldt & Co: afb. 33, 36
Rik Klein Gotink: afb. 18
© David Lainé /IPARC, België: afb. 61
© 2023 Museum of Fine Arts, Boston: afb. 20
Hugo Maertens: afb. 7
© RMN-Grand Palais (musée du Louvre) / Gérard Blot: afb. 13, 48
© RMN-Grand Palais / A. Danvers: afb. 2
© RMN-Grand Palais (musée du Louvre) / Hervé Lewandowski: afb. 19
Regionale beeldbank Mechelen: afb. 64

Met dank aan

(Stichting P. & N. de Boer, Amsterdam)
Rijksmuseum, Amsterdam
The Phoebus Foundation, Antwerpen (Museum Plantin Moretus, Antwerpen)
Collectie KMSKA - Vlaamse Gemeenschap, Antwerpen
Privé collectie Antwerpen
KBC Bank NV, Antwerpen, museum Snijders&Roxcohuis
Musée des Beaux-Arts, Bordeaux
Museum of Fine Arts, Boston (Musea Brugge)
The syndics of the Fitzwilliam Museum, University of Cambridge
Hessisches Landesmuseum, Darmstadt
Mauritshuis, Den Haag
Rijksmuseum Twenthe, Enschede
Städel Museum, Frankfurt am Main
Museum voor Schone Kunsten, Gent
Museum De Lakenhal, Leiden
Stadsmuseum Lier
Het Bonnefantenmuseum, Maastricht
Museum Hof van Busleyden, Mechelen
Veneranda Biblioteca Ambrosiana, Milaan
Bayerische Staatsgemäldesammlungen München - Staatsgalerie Neuburg an der Donau
Particuliere Collectie, Nederland (courtesy Haboldt & Co)
Fondation Custodia, Collectie Frits Lugt, Parijs
Musée du Louvre, Parijs
Petit Palais, musée des Beaux-Arts de la Ville de Paris.
National Gallery Prague
Museum Catharijneconvent, Utrecht
Sammlungen des Fürsten von und zu Liechtenstein, Vaduz, Fürstentum Liechtenstein
JK Art Foundation, Vught
Kunsthistorisches Museum, Wenen

En particuliere bruikleengevers die anoniem wensen te blijven.

Subsidiënten

Provincie Noord-Brabant
's-Hertogenbosch

Tentoonstellingspartners

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

De tentoonstelling is mede mogelijk gemaakt door de rijksoverheid: de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft namens de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap een in demeritgarantie toegekend.

het Prins Bernhard
cultuurfonds

ZABAWAS

Stichting
Coovels Smits

